

Повернення в добре знану країну

Володимир Маслійчук

Christian Ganzer, *Sowjetische Erbe und ukrainische Nation. Das Museum der Geschichte des Zaporoger Kosakentums auf der Insel Chortycia*, Mit einem Vorwort von Frank Golczewski, Stuttgart: Ibidem, 2005.

Останнім часом українським історикам доволі повчально спостерігати за німецькомовною історіографією історії України, з огляду на поставлені в ній проблеми. У полі зору фахівців зі східноєвропейських студій опиняється тема історичної пам'яті, вплив догм попередньої доби на сучасне усвідомлення минулого, простежуваного від чудернацької пам'ятникової забудови Майдану Незалежності до іконографії козацьких гетьманів на горілчаних етикетках. Найголовніше, що проблематика, яка, здається, мала би бути чи не провідним напрямком саме українських досліджень, представлена у вітчизняному історіописанні доволі кволо. Не прагнемо заглиблюватися в причини цього явища, давати поради чи вкотре до чогось закликати.

Книжка Кристіяна Ганцера «Советський спадок і українська нація. Музей запорозького козацтва на острові Хортиця» вийшла в серії «Советська і постсоветська політика та суспільство», упорядником якої є доктор Андреас Умлянд. Це солідна серія, представлена вже дев'ятнадцятьма роботами німецькою, англійською та російською мовами. Передмову до дослідження, яке є магістерською працею Ганцера, написав відомий професор східноєвропейської історії з Гамбурга Франк Гольчевскі. Провокація, задана з перших рядків передмови, визначає спрямованість дослідження: «Що таке музей? Геронова історія чи розбурхування жвавої фантазії?» та поштовхує читача на контрверсії й висновки щодо недослідженості музейної тематики загалом. Остаточоно увиразнює цю тему наступне запитання, яке сміливо можна адресувати не лише музейним працівникам, а й основній масі гуманітарів: «Як поводитися, коли напевно не знаєш, чого саме вимагає політика?».

Невизначеність політичних українських еліт щодо минулого й подальше експлуатування історичних суперечностей задля власних інтересів не сприяє створенню хоч би позірно незалежної від політичних уподобань когорти істориків.

Радянська доба, попри, здавалось би, догматизм історичної схеми, виглядає значно проблематичніше, ніж зображення в одноманітній гамі нищення національного й уніфікацію всіх сфер. Дослідник прагне оглянути історію музею від радянського та пострадянського часу і ставить за мету визначити, як радянський музейний концепт трансформують в українське національне значення.

Ганцерове дослідження непросте, бо ж музеї неохоче розташовуються на географічних мапах, проте в українських реаліях, особливо сучасних, займають істотне місце в масовій психології та пересічних кар'єрних міркуваннях. Їх складниками є козацькі могили біля

Берестечка, відновлюваний Батурин («відновлення» є нагодою не лише для газетних скандалів, але й для ретельного дослідження), нарешті – знана Тарасова могила. Музейна робота – це теж політика, а політику здійснює влада. Відповідно, музейний працівник повинен відобразити безпосередньо наявними в нього засобами найголовніше – символічну сутність влади. Саме тому Ганцер охоче використовує не лише сентенції Мішеля Фуко, але й численні німецькомовні праці про дискурс.

Мова влади – метафори, свідчення віри, формулювання – є визначальною для дослідження. Прапор, гімн, колір шкіри тепер діють як забраклий по-

Президент Віктор Ющенко приймає козацьку шаблю від представників Українського козацтва після вистави кінноспортивного театру «Запорізькі козаки» на острові Хортиця, 4 червня 2005 року

зитив, забракла єдність і відіграють для соціальних груп необхідну роль фікції. За начебто вагомими фразами приховується поширений нині напрямок студій, обговорюваний на шпальтах «Критики» і яскраво представлений, коли йдеться про українську історичну пам'ять, працями нині вже канадського дослідника Сергія Екельчика¹.

Методологічним рефлексіям і розглядові музейної проблематики передую невеликий історичний експонат про козаків. Автор згадує і поширену в свідомості «козацьку християнську республіку», і розповсюджені твердження про козаків як «вільних робітників», і тези про «вільне фермерство», що з'явилися в українській періодиці напередодні розпаду Радянського Союзу. Таке уявлення про козацтво й сьогодні міцно вкорінено в різних виданнях: від патріотичних газет до шкільних підручників. «Неодноманітність і суперечності в середовищі запорозьких козаків», на яку вказує автор, править сьогодні для цілком різного зображення запорозького козацтва: чи як романтичних «лицарів», чи як «розбійників», чи як «національних героїв», «прикладів українського вільного духу».

У джерелах мало згадок про музей запорозьких козаків на Хортиці. Часопис «Советский музей», а тоді «Мир

музеев» декілька разів згадували про нього; а 1988 року вийшов комплект листівок, присвячений «Музеєві історії Запоріжжя». Назви музею також відображають хід осмислення минулого з боку суспільства та влади. 1958 року виник проєкт створення природного заповідника на острові. У другій половині 1960-х років з утворенням заповідника постали й проєкти будівництва на Хортиці музею історії українського козацтва, і їх чітко пов'язують із політикою першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972) Петра Шелеста, однак зміна політичної кон'юнктури в радянській Україні породила інші пріоритети, пе-

реименування музею та зміни в основі експозиції. Від 1983 року нововідкритий музей називався «Музеєм історії Запоріжжя». Після тривалого руху за відродження козацтва й ушанування Хортиці та проголошення незалежності музей лише 1993 року став «Музеєм історії запорозького козацтва».

Шануючи німецького дослідника, додаю лише декілька зауваг до його оповіді. Хоча на острові Велика Хортиця час від часу перебували козацькі залоги, він не був місцем жодної із Січей. Першу «Запорозьку Січ», перші укріплення козаки збудували під керівництвом Дмитра Вишневецького в 1552–1557 роках на Малій Хортиці – цей острів, розташований вище за течією Дніпра, знищено під час спорудження Дніпрогесу. Дістатися на Велику Хортицю водою до спорудження в 1932 році греблі було майже неможливо: шлях через дніпровські пороги був надто небезпечний. Окрім усього, не збереглося ні пам'яток, ні споруд, які могли би стати «місцем для поклоніння» (єдине – залишки укріплень від часів російсько-турецької війни 1735–1739 років, що не вписується в контексти української «національної зв'язки»). Важливою деталлю було й те, що основу шанувальників «Хортиці» та потенційних прочан до святині становило не селянство, як у випадку з Шевченковою могилою біля

Канева, а національно зорієнтована, начитана Яворницького та Кашенка інтелігенція.

Ідеалізування Хортиці можна пояснити. Острів Велика Хортиця – найбільший у пониззі Дніпра. Саме він викликав емоції в «Кобзарі» Шевченка, йому присвятив вірша один із найцікавіших поетів-романтиків, Яків Щоголів. Перший поважний дослідник «запорозького» фольклору, Яків Новицький, 1876 року надрукував в «Одеском вестнике» спостереження «Остров Хортица на Днепре»². І, нарешті, відвідав острів іще на початку кар'єри молодий Дмитро Яворницький, надрукувавши по тому в «Киевской старине» (1886, т. XIV, №1) надзвичайно цікаві спогади. Зосередження уваги довкола «Хортиці» в середині 1960-х років було пов'язано не лише зі зростанням інтересу до національного минулого, процесу, що його певною мірою спровокувала радянська влада – під час Другої світової війни та святкуванням «300-річчя возз'єднання України з Росією», але й із типовим романтичним відчуттям «втрати». Створення штучних морів, затоплення «оспіваних» дніпровських порогів і «Великого лугу» формували типову для індустріальних суспільств опінію щодо потреби берегти бодай частково «пам'ять про минуле», спорідненість спільноти, зідеологізувати «історичні переживання». «Відродження» чи створення нових історичних пам'яток розпочиналося практично на новому місці, яке з минулим пов'язувала лише історична назва та колективна свідомість, і приклад «Хортиці» тут надто характерний.

Для Кристіяна Ганцера аксіоматично, що після 1991 року перед владою постала проблема легітимізації та нових дефініцій держави й нації. Однак населення незалежної України мовно, політично та культурно є дуже гетерогенним, і саме тому нова ідеологія прагнула сполучити елементи різних концептів «радянського» та «незалежницького». Найголовніше, що прагне висвітлити Ганцер, – це оте поєднання «радянського» та «національного». Поряд з аспектами колективної ідентичності й оповідей про національний характер «національний наратив» висуває й інтерпретацію історії, водночас описуючи епохи національної слави та даючи виправдане пояснення для болючих поразок, проєктуючи їх на сучасний стан і обіцяючи велике майбутнє.

Місце козаків у національному дискурсі сьогодні є досить знаменним і чітко пов'язаним з основними засадами своєрідного бачення минулого: «державотворення» як тради-

¹ Остання його вагова робота безпосередньо присвячена історичній пам'яті в тоталітарну добу: Serhy Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, Toronto, 2004.

² Окрім цього, Яків Новицький залишив цікавий рукопис про Хортицю: 1997 року його надруковано книжкою, а через вісім років на замовлення Національного заповідника «Хортиця» й на кошти Київської міської ради вийшло опатне, рясно ілюстроване світлинами перевидання: Яков Новицький, *Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности*, Запоріжжя: Тандем У, 2005.

ції українців, особливого віку й автономності українського народу, належності українців до Європи, одвічного українського демократизму. Однак ці «постулати» висуюють іще одне твердження про «споконвічну миролюбність» українства: «українці ніколи не були завойовниками, їхня історія має наскрізь оборонний характер». (Участь козацьких кондотьерів у Тридцятилітній війні та в інших європейських чи азійських конфліктах – це лише вияв звитяги й мужності.) Своєю чергою, поляки, росіяни й татари є в цьому дискурсі іноземними загарбниками. Козацтво ж постає «захисником православ'я», «муром проти османської загрози», з яким пов'язано чимало супровідних висловів про «героїзм», «моральну

руських князів на купюрах найменших номіналів через найзнаменитіших козацьких гетьманів до дальшого хронологічно вже не такого цілісного ряду українських діячів XIX – початку XX століття.

«Відродження козацтва» – процес, який після тривалого табування козацької тематики вилився наприкінці 1980-х у низку цікавих явищ, як-от поширення кобзарства та «народних дум», спроби внести козацький типаж на майбутній український герб, уявлення про «оселедець» як традиційну українську зачіску. Козак постає як «реінкарнація» України й асоціюється із силою, мужністю, волелюбством, демократизмом, індивідуалізмом, патріотизмом, готовністю до пожертви, «дикістю» і то-

мітні три контексти: в іронічних карикатурах козаків зображено до тепними й веселими, обов'язково дружніми: ми подибуємо такі образи вже в мультфільмах про козацтво («Як козаки...»); наступний тип козака – козак Мамай, спокійна натура з українських народних малюнків (додам, що він є улюбленим типом романтиків), і, нарешті, суворий лицар із вогнем в очах. На такі, будьмо відвертими, переважно карикатурні типи натрапляємо на вивісках на вході до залів із гральними автоматами чи на рекламі мобільних телефонів, їх бачимо поблизу численних закладів із «національною кухнею», на оголошеннях про лотерейні виграші. Ступінь розповсюдженості такої реклами складно визначити, її існування легко приписати звичайній і розкритикованій «шароварщині», однак культурний процес, як і історична свідомість, має низку особливостей і параметрів, і нехтувати таку «частку української культури», певно ж, не варто.

Цей дискурс переноситься й у виховний контекст. Створення козацьких дошкільних, шкільних та юнацьких організацій набуває неабиякого розвитку. Сам Кристіян Ганцер помітив дитячий табір відпочинку «Чайка» поблизу Запоріжжя, оздоблений Базилевичевими ілюстраціями до «Енеїди».

«Національний дискурс» щодо козацтва підтверджує політика України: від схваленого гімну з покликанням на «козацький рід» і випуску монет «Герої козацької доби» до проблематики відродження козацтва на початку 1990-х і «першого його гетьмана» – найвідомішого тоді українського опозиційного лідера Вячеслава Чорновола. Себто «козацька проблематика» входить у ширше коло українського політикуму. «Доба Кучми» також не була винятком на тому тлі. У 1995, 1998, 1999 та 2001 роках було видано чотири президентських укази про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва, про координаційну раду з питань українського козацтва, про святкування Дня Українського козацтва (14 жовтня), врешті, про «Національну Програму відродження та розвитку козацтва на 2002–2005 рр.». 1995 року на державному рівні було вшановано чотирьохсотріччя народження найвідомішого українського гетьмана, Богдана Хмельницького. Заходи такого ґатунку плановано й у 2003–2004 роках до річниці «Переяславської ради». Додайте до всього цигарки та горілку: «Січ», «Отаман», «Козак», горішки «Козацька розвага» (додам також, певно невідомі дослідникові, торговельну марку «Гетьман» чи пов'язані з козацтвом назви горілок «Хортиця» та «Холодний яр») і отримаємо низку прикладів масовізації «національного дискурсу».

Історія музею на Хортиці сповнена і боротьби «за козацтво», й ідеологічного тиску. Та основна проблема полягає в тому, що і в радянському, й у національному дискурсах української історії козацтво зображено у досить близький спосіб. Увічнення пам'яті козацтва мало б сприяти патріотичному

Світлана Ангелія Мудрика / УНІАН

Охоронець зачиняє ворота недобудованого історико-культурного центру «Запорізька Січ» на острові Хортиця, січень 2007 року

бездоганність», «мужність самопожертви». Перманентна боротьба із загарбниками стає основною тезою української історії.

Така побудова українського «національного дискурсу» може викликати чимало і заперечень, і доповнень, але важливо, що вона базується на схемі Грушевського: поєднанні Давньої Русі, козацтва й українського національного руху XIX–XX століть, символічно відображеному й у визнанні Центральної Ради як основного українського владного органу в 1917 році, й у малому гербі України – пов'язаному із князівськими часами тризубі, й особливо у портретному ряді на сучасних українських банкнотах: від

вариськістю. Кристіян Ганцер воліє віднайти в цьому контексті частку «правди», бо козаки все одно «були також погромниками й грабіжниками». Однак ця проблема «між правдою та славою» (за влучним висловом Наталі Яковенко) заздалегідь приречена на те, щоб її не бажали розуміти не лише пересічні шанувальники історії, але й багато хто з дипломованих спеціалістів. Страху перед таким надто болісним явищем, як переосмислення та інтерпретації, українське суспільство ще не пережило.

Погляньмо уважно разом із дослідником на численні приклади візуального зображення українського минулого, втіленого в козаках. По-

Вайндахер Фрідріх
Загальна музеологія

Львів: «Літопис», 2005

Праця австрійського музеолога й активного музейного консультанта світового масштабу Фрідріха Вайндахера, видана в перекладі Василя Лозинського, Ольги Лянґ і Христини Назаркевич, означена як посібник. Відповідну дидактичну функцію книжки підкріплено тривіальною, підкреслено академічною назвою, докладно структурованим і раціоналізованим змістом, лаконічністю викладу матеріалу, яка, втім, не шкодить інформаційній місткості; зрештою – операційністю. Послугуючися цією книжкою, справді можна здобувати фах і підвищувати кваліфікацію.

Однак пряме і послідовне застосування викладених у книжці практичних порад і пропозицій (від принципів селекції музейних предметів, організації музейного менеджменту до особливостей музейних будівель, освітлення, системи охорони та розрахунку необхідної кількості пісуарів) може наштовхнутися на один маленький нюанс: відсутність музейної установи, яка більш-менш повно відповідала б означеним у праці критеріям. Отже, йдеться про те, що за ідеальну музеологію дидактично поверхнею проступає полемічний змістовий шар. Хоча автор наголошує, що до «первинних завдань книги не належала теоретична дискусія», саме в цій площині максимально розкривається евристичний потенціал видання. Це впливає вже з авторового означення предмету музеології, де акцент переноситься з музеїв (як певної організації) та музеальної діяльності на музеальність, потрактовану як «особливе ставлення людини до реальності». Тобто на прикладі праці Вайндахера маємо справу з антропним поворотом у музейництві, коли й суто теоретичні, системні аспекти набувають додаткової інструментальності. Для української музейної справи це має особливий сенс, адже її оздоровлення може розпочатися лише зі зміни свідомості працівників цієї сфери й особливо її керівників. До речі, завдяки Вайндахеровій праці інтелектуальний тезаурус України має шанс збагатитися на синонімічний ряд нових понять, похідних від слова «музей»: «музеалія», «музеальний феномен», «музеальна справа» (її, на відміну від звичнішої «музейної справи», потрактовано як «сукупність ідей, речей, установ та процесів, які стосуються музеальності»). Ці та чимало інших понять і дефініцій автор зібрав для чіткого й однозначного витлумачення у глосарії, який становить окремий розділ книжки. Велику цінність для читачів матиме й 49-сторінковий перелік літератури.

Микола Скиба

Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського

Матеріали
наукової конференції
22 червня 2005 року
Київ: Артанія Нова, 2006

У збірнику матеріалів музеєзнавчої конференції, яку провів Національний художній музей України, присвятивши її пам'яті свого першого директора, чи не найзмістовнішою є стаття Сергія Білоконя «Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина». Узагальнюючи багатий фактаж, нагромаджений у власних публікаціях, і залучаючи нові архівні джерела, дослідник окреслює динаміку, основні напрями та стратегії політики нищення культурної спадщини, яку провадила в Україні радянська влада в 1918–1938 роках: вилучення майна у населення, розграбування церковних коштовностей, діяльність Торгсінугу та Внешторгу, плундрування архітектурних пам'яток і музеїв, запровадження спецфондів.

Історії заснування музею та різним граням діяльності Миколи Біляшівського у світлі нових джерел присвячено статті Лариси Федорової, Лариси Амеліної, В. Колеснікової, Зінаїди Тарахан-Берези та інших. Із-поміж кількох розвідок, які стосуються дослідження маловивчених творів українського іконопису XVII–XVIII століття з музейної колекції, варто виокремити добротну студію Ірини Ходал про галицьку ікону кінця XVII століття «Богоматір Одигітрія з Єсейовим деревом родоводу Христа». Серед інших історико-мистецьких публікацій відзначимо не позбавлені інтересу статті одеситок Ганни Носенко (про тему чернецтва в живописі Кириака Костанді) й Ольги Тарасенко (про ремінісценції парсуни в мистецтві українського модерну й авангарду).

На жаль, мусимо констатувати досить низький рівень редакційно-видавничого підготування збірника. Видавництво, яке спеціалізується на випуску дорогих мистецьких альбомів, пошкодувало для цієї книжки не лише літературного й технічного редакторів, а й навіть коректора – за них усіх, очевидно, мусила відробляти «координатор видання» Юлія Литвинець. Як наслідок – текст рясніє друкарськими помилками й мовними ляпсусами, а брак якісних ілюстрацій компенсовано наявністю позапланових порожніх сторінок, покинутих у різних місцях книжки винахідливим, але чомусь не названим на ім'я макетувальником.

Степан Захаркін

вихованню молоді, просто за радянськими канонами окремі моменти історії й увесь історичний процес слід було подавати «правильно», згідно з «“Тезами до 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654–1954 рр.”, схваленими Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського союзу».

Проекти щодо відкриття музею з'явилися в 1960-х роках. «Шелестова» доба була позначена відомою сьогодні книжкою першого секретаря ЦК КПУ «Україна наша Радянська», де було описано звияги козацтва. Однак хортицький музей виявився нездійсненим проектом. Міністерське рішення про відкриття заповідника на Хортиці від 19 вересня 1965 року і навіть чутки, що канадські українці збирають гроші на музей, не були підставою для дієвих кроків. Справжнім подвижником у цій справі виявився запорізький журналіст, краєзнавець Микола Киценко (1921–1982). 1973 року назву майбутнього заповідника та музею вирішили змінити. 14 жовтня 1983 року до 40-річчя визволення Запоріжжя на Хортиці було відкрито музей історії міста. Врешті, від 1993 року на острові Хортиця існує національний заповідник.

Плани музейних експозицій були пов'язані з «радянським» музейним дискурсом, що мав відображати насамперед згадане «возз'єднання України з Росією» і «спільну боротьбу російського та українського народів» під час російсько-турецької війни 1735–1739 років.

Радянський дискурс містив низку необхідних елементів для зображення минулого: невизначеності або заміни слів «нація» на «народ», твердження про споконвічну російсько-українську дружбу, особливу роль Російської держави у долі братнього українського народу, врешті – обов'язкові компоненти про захист від загарбників (що відчутно єднає його з «національним» дискурсом) та класову боротьбу.

Експозицію мала розпочинати діорама про битву князя Святослава близько 971 року на дніпрових кручах біля порогів, у якій той загинув. Сам князь Святослав – вагомий «козацький» типаж, за досить-таки дискусійним описом Лева Диякона, з оселедцем на чолі, вусами й блиском ув очах. Це вже орієнтований стереотип для подальшого зображення козака як вірного союзника Росії (орієнтир на «спільне» минуле українців і росіян у Давній Русі), звияжного воїна в боротьбі.

Російсько-українську дружбу мала представляти низка прикладів «боротьби за возз'єднання», «спільної боротьби російського та українського народів проти турецько-татарських загарбників» із особливим наголосом на участі запорозьких козаків у російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1769–1774 років (нині акцент змінено на автономізм українських земель і придушення з боку Росії прагнення українців до державності).

Обов'язковим було зображення класової боротьби на Запорозькій Січі з поділом на старшин і трудове козацтво з важливою діорамою «Повстання козацької бідноти на Січі 1768 р.».

Позитив козацтва чітко висвітлювало означення Запорозької Січі як

«форпосту проти іноземної агресії», за «Тезами». Важливим значенням і метою цього «форпосту» було «визволення Криму та південноукраїнських земель з-під турецького панування».

Врешті, згаданий радянський козацький дискурс наголошував роль держави – звичайно ж, Росії, Москви – не лише у возз'єднанні, а взагалі в прогресі цих земель, неможливість їхнього розвитку без російської державної машини.

Попри досить детальне висвітлення радянського бачення українського минулого в праці, хоча застерегти від однозначного сприйняття стереотипів. Проблема радянського зображення переміщується в історіографічну царину. Й автори «Тез», і їх виконавці охоче й досить помітно застосовували не лише великодержавницькі схеми, але й набуток українських романтиків, «народників» і декого з нелюбих радянським історикам «буржуазних» дослідників: думки про позитивну роль Росії в поборенні «одвічних» українських ворогів – Речі Посполитої та Кримського ханства – висловлював Михайло Драгоманов, негачія до козацької старшини (щоправда, Гетьманщини) була основною тематикою писань Олександра Лазаревського, романтизований образ запорозької голоти – Дмитра Яворницького, та навіть і термін «возз'єднання» («воссоединение») запровадив Пантелеймон Куліш (небажана для згадування в українській радянській історіографії постать). «Радянський козацький дискурс» – це складне явище поєднань великодержавної російської ідеології, марксизму й набутку попередньої української історіографії.

«Національний дискурс» щодо музею та заповідника на Хортиці теж зазнає важливих зовнішніх подразнень. Ідеться не лише про «національну святиню». Сама ж концепція національного заповідника «Хортиця» передбачає «відродження визначної ролі Хортиці в геополітичному просторі України, формування іміджу острова як культурного й духовного символу єдиної й незалежної держави та визначення оптимальної моделі природоохоронної, науково-дослідної, історико-культурної, рекреаційної та інженерно-господарської організації його території». Заповідник існує в оточенні російськомовного населення. Основна проблема, пов'язана з Хортицею, – це прокладання мосту через Дніпро та на території острова. Зручність діставатися на роботу чи до центру для багатьох жителів Запоріжжя та передмість важливіша за «національну святиню». З огляду на це декілька років тому було створено Запорізьку міську асоціацію «Захистимо Хортицю». Міст повз Хортицю є неблаганним модернізаторським проривом, подразником для патріота. На острів зважають, поки довкола нього точиться боротьба.

Першим директором національного заповідника став генерал-майор і Герой України, колишній історик КПРС Георгій Кропивка. Його опоненти зі згаданої асоціації закидають йому «антиукраїнську позицію», нецілкове використання виділених на нову пам'ятку коштів, масові звільнення пра-

цівників, зрештою, низку господарських порушень і непотрібних заходів, які обернули заповідник на ресторанно-розважальний комплекс. Скандал вийшов поза межі Запоріжжя і 2004 року мав широкий розголос серед громадськості, вкотре загостривши проблеми острова й «історичної пам'яті». Сорокарічна невпинна боротьба довкола «святині» є лише одним із прикладів низки подібних, можливо, не таких масштабних проблем, пов'язаних зі збереженням історико-культурної спадщини. Ризикну спрогнозувати, що протистояння, боротьба й знищення історичних пам'яток, створення нових заповідників під час тотального руйнування старих визнаних пам'яток і відсутність ґрунтовної концепції політики держави в гуманітарній сфері – це явища, з якими повсякчас стикатимемося в найближчі роки, а самі події – теж цілком прогнозовано – завдадуть невизначеній до сьогодні «історико-культурній спадщині» не менше збитків, ніж модернізаторська радянська влада.

Над музеєм на Хортиці тяжіє «спадок радянських часів» – залишкове фінансування, обмеженість, а то й брак експонатів (особливо тих, що стосуються козацької доби), нереальні плани й завдання особливо щодо створення архітектурно-етнографічного комплексу тощо, нехтування місцевих наробок, впровадження у створенні згаданого історико-архітектурного комплексу західно-українських будівельних традицій замість прикладів українського барока з ближчої лівобережної, «козацької» України. Однак дослідник не помітив важливого моменту: проблема не лише в «спадку», – на нього, як і личить, можна списувати все, – а в українських реаліях невизначеності музейної політики, відсутності туристичної інфраструктури й громадських і приватних музеїв, здатних протистояти односторонній ідеології та конкурувати з нею.

Перетворення «Музею історії Запоріжжя» (як і треба вчинити із залом досягнень «соціалістичного будівництва») на Музей історії українського козацтва є досить цікавим явищем.

Уже вхід до музею викликає в дослідника чимало асоціацій: пам'ятник Богданові Хмельницькому з радянських часів, пам'ятник Дмитрові Вишневецькому, відкритий 1999 року, дві меморіальні дошки дослідникам і подвижникам «козацької слави»: Дмитрові Яворницькому та Миколі Киценку.

Не вважаю за доцільне переповідати опис змінених від 1993 року залів музею. Згадаю хіба що копії картин (у тому числі з серії «народні герої»), малюнки, виставлені книжки з історії козацтва й абсолютний брак автентичних козацьких речей. Їх із надміром компенсують стенди, написи, розповіді екскурсоводів.

До комплексних тем, наявних і в радянській, і в «незалежній» час, належать події середини XVII століття – центральною темою експозиції виявляється діяльність Хмельницького та великий тематичний огляд до «350-

річчя Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького». Дослідник мав змогу порівняти «радянську» експозицію 1983 року, присвячену «возз'єднанню», та сучасну, зосереджену на цій темі. У радянській виставці важливе місце посідали факсиміле листа Хмельницького від 8 червня 1648 року та фрагмент його ж листа 1649 року до «російського» царя. В обох листах, на думку упорядників експозиції, йшлося про прохання допомоги в боротьбі зі шляхтою та прохання про «возз'єднання» (між іншим, обидва листи експоновано й на новій виставці «до 350-річчя Переяславської ради»). Декілька картин зображали славнозвісну «Переяславську раду». Хмельницький був «іконою» дружби радянських народів.

Сучасна експозиція уникає тієї дражливої «дружньо-братньої» теми. Однак «національний дискурс» у музеї представлено лише частково. Більшість експонатів перенесено з «тих часів». Навіть продовження про «Переяславську раду: міт та реальність» викликають чимало найрізноманітніших асоціацій. Основну увагу зосереджено на повсталій масі козаків і селян 1648 року, які створили українську повстанську армію, що асоціюється з подіями 1943 року й створенням УПА. Подальші оповіді про перемоги Хмельницького й «топос» поразки під Берестечком викликають асоціації з українськими визвольними змаганнями пізніших часів. Це ж слід сказати і про складнощі висвітлення «Переяслава», коли московський цар начебто визнав козацьку державу. Наголос на православному чиннику викликає згадку про українських «ренегатів», до яких належить Анна-Алоїза Острозька, що перетворила православну Острозьку академію на єзуїтський колегіум. Обходження з татарами теж поспіль стереотипне: вони зрадливі й допомагають ворогам українців – полякам. Самі вислови, наголоси й риторика насичені, окрім слів «ренегати» й «зрадники», «чужоземними гнобителями», «славетними перемогами» тощо.

Особливе місце в сучасному музеї займає показ Запорозької Січі та козацької ради. В усіх трьох його залах зреконструйовано вигляди Січей (обов'язково з церквою). Козацька демократія («козацька християнська республіка», з легкої руки Карла Маркса) стає основною темою розповідей про внутрішній устрій козацтва. Матеріали про повстання на Січі козацької сіроми (1768), як натяк на класову ворожнечу, що заперечувала національну єдність українського козацтва, здано в запасники, і тепер про цю подію ми не почуємо жодного слова³.

Висновки дослідника дуже прихильні до майбутнього «національного дискурсу» на Хортиці. Однак концепція розвитку музею має низку цікавин, що свідчать про істотну проблематичність функціонування нових метафор. Одним із основних постулатів і надалі є «міт жертви», який свого часу ствердила одна з ініціаторок відкриття музею, відома українська дослідниця та популяризаторка минулого Олена Апанович: ідеться про «геноцид проти українського народу з боку татар» (поняття «геноцид» часто переносять

на події 1932–1933 років), твердження «про провідну роль Запорозької Січі у національно-визвольній війні українського народу»; при цьому щодо реалій XVII–XVIII століть уживано поняття: «державна», «український», «незалежність», «національно-визвольна війна українського народу». Ідеологізація запорозького козацтва набуває нових форм і мітологом, а через оперування дихотоміями «добре – погано» створюється концепт, що вельми скидається на радянський. Центральне місце в ньому посідає та ж таки «національно-визвольна війна». Жодної агресивної антиросійської позиції не стверджувано, так само майже не згадувано питання існування козаків у Речі Посполитій та їхніх коаліцій із татарами.

Оптимізму Ганцерові додає те, що новий директор національного заповідника, Костянтин Сушко (Георгій Кропивка залишив цю посаду, згідно з заявою, «за власним бажанням», 14 березня 2005 року), зважає на ширший контекст роботи музею у зв'язку із розвитком археологічних досліджень на Хортиці (на острові знайдено залишки середньовічних поселень) і розширенням науково-дослідної роботи музею. Хоча в прогнозах і твердженнях, що потрібність такого музею не викликає сумнівів, а також констатуванні фактів радянського «спадку», недостатнього фінансування, врешті, неохочості «східної України» до «національного дискурсу» криється вагома суперечність.

Неможна не похвалити дослідникову ретельність. Майже половину праці становлять додатки джерел. Тут для кращої ілюстративності Ганцер не поспушився на місце, наводячи документи («Тези про возз'єднання», тексти до стендів та експозицій, концепцію розвитку музею тощо) в оригіналі та перекладі, й учинив цілком правильно.

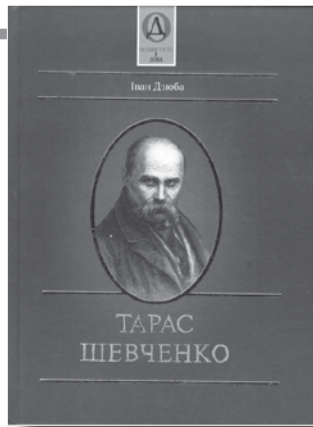
У Ганцеровому дослідженні хоча зазначити, на мою думку, головне: широту літературної та джерельної бази – від низки книжок і статей (у тому числі газетних) до електронних листів (автор інтенсивно листувався з працівниками музею) й телефонних розмов, до чималої кількості зображень, експозицій, діорам, стендових текстів. Різноманітність джерельної бази, використання якнайбільшої її повноти – це й різноманітність прочитання історії.

Та головний «позитив» Ганцерового дослідження не в широкому колі джерел й інтерпретацій, не в «новизні» тематики, а насамперед в асоціативному ряді «радянське» – «національне». Міт про «вічне повернення» знову діє, однак

³ Довкола того, чи доцільно висвітлювати це повстання, придушене з допомогою російської регулярної частини, вже в радянський час точилися певні дискусії. Воно багато в чому мало «антимосковський» характер, і повсталі козаки мали намір вирушати до турецьких володінь. Відповідно, російський уряд часто спекулював на соціальній конфліктності, щоб обмежити політичні права козацьких автономій. Це проблематика, яку можна було би «поексплуатувати». Див. про повстання: В. Греков, «Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р.», *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*, Київ, 1927, т. XI, с. 209–241.

повертаючи в так добре знайоме й на диво незмінне.

Слід зазначити, що хоч би як сучасне українське керівництво силувалося запевнити насамперед, напевно, себе в європейськості й повазі до особистості, ми в музеях чи поза ними повсякчас опиняємося в усій тій же добре знаній країні, де минуле давно визначено тезами та безсмертним ученням; де ти, роззброєний залізною логікою чиновницького авторитету, споглядаєш витвори Батьківщин-

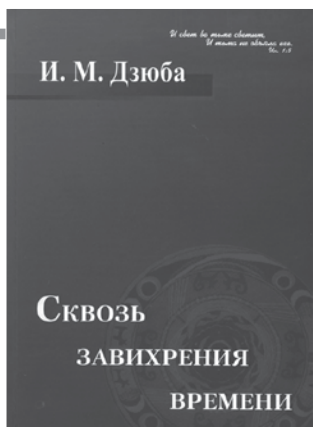

Іван Дзюба
Тарас Шевченко

Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005

Поява фундаментальної книжки Івана Дзюби «Тарас Шевченко» заповнює відчутну прогалину в царині синтетичного прочитання постаті й творчості Шевченка. Авторського бачення Шевченкової особи, неупередженого аналізу його спадщини бракує навіть науковому шевченкознавству; ще більше відчуває брак такого роду праць масовий читач, адже після появи унікальної в своєму роді монографії Павла Зайцева не з'являлося робіт, що поєднували би високий науковий рівень, доступність викладу та оригінальну інтерпретацію. Дзюбину працю можна без остраху і застережень рекомендувати кожному, хто хоче скласти цілісне уявлення про Шевченка. В роботі немає набридливого повторювання загальників: автор не переказує хрестоматійних оцінок і подає відомі факти з нової перспективи. Авторська інтерпретація світоглядних засад Шевченка поєднується з такими, як виявилось, потрібними зверненнями до тогочасних реалій, широких екскурсів в російську та в європейську історію. Шевченкову поезію поставлено справді у світовий контекст: ерудиція науковця дала змогу не декларативно, а на фаховому літературознавчому рівні порівняти художні здобутки українського митця з відповідними творами європейських літератур доби романтизму.

Дзюба безпомилково відділяє легенду – хоч яку привабливу – від факту, жодного разу не оминає драматичних і «незручних» моментів із життя Шевченка, даючи їм просте і психологічно переконливе пояснення. Автор також елегантно вирішив проблему розгляду Шевченкового життя і творчості, гармонійно поєднавши одне й друге. Багато нового запропоновано й у вирішенні одвічних шевченкознавчих питань: приміром, у розгляді повістей, в оцінці їх художньої вартості й пояснення їх російськомовності. Викликає довіру Іван Дзюба й тоді, коли, даючи блискучий аналіз поезії Шевченка, не робить найменшої спроби оминати соціальні акценти в його творчості, перед чим останнім часом багато хто з дослідників безпорадно опускає руки. Одне слово, Дзюбина книжка вчить читати і розуміти Шевченка.

И. М. Дзюба
Сквозь завихрения времени
Том 1

Киев: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2006

У першому томі запланованого тритомника вибраного Івана Дзюба постає в дещо незвичному ретроспективному вимірі, до того ж російськомовному. Обізнаний читач пригадає той період у творчості критика, коли йому годі було й мріяти доступитися до друку в Україні. А ще ж були проблеми, обговорення яких потребувало ширшої аудиторії, особливо в час горбачовської перебудови.

До першого тому ввійшли статті й рецензії 1960–1980-х років, із них деякі опубліковано вперше. Автор декларує граничну чесність із собою та читачем, кажучи, що втримався від спокуси поліпшувати й удосконалювати тексти, хоча, зізнається він, не обійшлося без «деяких формальних скорочень». Час і справді наклав помітний відбиток на спосіб викладу, аргументацію, частково термінологію, однак те сутнісне, що є неодмінним складником Дзюбиного стилю, його спостереження, критичні оцінки, – легко вгадується у статтях, що вміщені в томі. Видання унаочнює процес становлення Дзюби-критика – помітною є різниця між ретельними рецензіями на окремі книжки і проблемними статтями зрілого культуролога, як-от «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?».

Центральною в томі є раніше повністю не друкована осяжна розвідка про Олександра Білецького, що постала спершу як рецензія на п'ятитомник літературознавця. Панорамний огляд спадщини Білецького засвідчив широку ерудованість молодого тоді критика, обізнаність із невідомими й важкодоступними публікаціями науковця. Дзюба зумів кваліфіковано вказати і на успіхи, і на серйозні прорахунки видання, яке не охопило низки концептуальних праць (сьогодні зрозуміло, що більшість цих видавничих вад мала політичні причини). А теперішня публікація його праці актуалізує спадщину дослідника і змушує суттєво корегувати уявлення про творчий діапазон академіка Білецького, що склалися завдяки курсам історії літературознавства та літературної критики.

Олександр Боронь